

Pestprotocol St. Jan Baptist, oktober 2016

1. Aanleiding

Pesten is een probleem dat op elke school speelt. In een gemiddelde klas zijn 1 of 2 kinderen slachtoffer van pestgedrag. Omdat wij kinderen optimale veiligheid willen bieden en een voorbeeld willen geven in positief probleemoplossend gedrag, is dit protocol opgesteld.

doel

Veiligheid en een fijne schooltijd voor iedereen

middelen

Eenduidigheid in afspraken / beloningen / sancties / oplossingen
Uniform voorbeeldgedrag door alle volwassenen, binnen een positief pedagogisch klimaat

2. Achtergrondinformatie

2.1 Wat is pesten?

Iedereen plaagt wel eens. Plagen gebeurt tussen twee mensen die elkaar aankunnen. De geplaagde kan zich verdedigen als dat nodig is, of kan het plagen een halt toeroepen. Plagen duurt kort en kan zelfs vriendelijk of grappig bedoeld zijn.

Pesten betekent dat één van de twee leerlingen zich niet durft of kan verdedigen. De pester heeft alle macht. Pesten komt gedurende een langere tijd voor bij dezelfde leerling en is kwetsend bedoeld. Pesten gebeurt soms alleen, maar meestal met een groepje leerlingen, die meelopen of mee pesten.

Verschiedende vormen van pesten kunnen onderscheiden worden. Er kan sprake zijn van lichamelijk geweld, zoals slaan, duwen en/of schoppen. Daarnaast kan sprake zijn van psychisch geweld, zoals uitschelden, bedreigen, uitsluiten, beledigen en/of uitlachen. Ook digitaal pesten, bijvoorbeeld via internet en sociale media, is iets van deze tijd. Hierbij gaat het om vervelende (haat) berichten, het zonder toestemming gebruiken van andermans mailadressen of inloggegevens, foto's van iemand online zetten of schelden en dreigen via sociale media. Bij deze vorm van pesten is het voor de pester gemakkelijk om anoniem te blijven. Het vindt voornamelijk plaats buiten schooltijd en is daarmee minder gemakkelijk in school op te lossen, hoewel het wel invloed heeft op de omgang binnen school.

Naast een feitelijke definitie van pesten, neemt st. Jan Baptist alle leerlingen serieus. Indien een kind het idee heeft dat het te maken heeft met pesten, wordt het gehoord en wordt het nodige gedaan om te zorgen dat de beleving van veiligheid weer op niveau komt.

2.2 Wat leren we uit literatuur

Pesten wordt gedefinieerd als herhaalde agressie waarbij één of meer personen bewust proberen een ander fysiek, verbaal of psychisch te beschadigen (Farrington, 1993; Olweus, 1997; Veenstra et al., 2005). Tevens is de manier waarop de boodschap geïnterpreteerd wordt door het slachtoffer een belangrijke determinant om te bepalen of een plaagincident ervaren wordt als pesten (Miller, 1982). Pesten is een vorm van agressief gedrag (Dodge, 1991; Fandrem, Strohmeier, & Roland, 2009; Salmivalli & Peets, 2009). Agressief gedrag wordt uitgevoerd met de bedoeling schade toe te brengen. Er worden twee functies van agressie onderscheiden. Proactieve agressie, omschreven als doelgericht schadelijk gedrag en reactieve agressie, gebruikt als reactie op provocatie of waargenomen bedreiging. Pesten is dus een vorm van proactieve agressie (Salmivalli & Peets, 2009).

In de literatuur wordt onderscheid gemaakt tussen twee vormen van pesten, te weten direct pesten en indirect pesten. Direct pesten kent, net als directe agressie, een fysieke en een verbale vorm. Voor indirect pesten worden verschillende, deels overlappende termen gebruikt zoals relationeel of sociaal pesten. Hierbij gaat het in wezen om het aantasten van iemands sociale relaties en reputatie. Voorbeelden zijn sociaal manipulatief gedrag zoals het verspreiden van roddels of leugens over het slachtoffer en buitensluiting. Daarbij wordt veelal de directe confrontatie vermeden (Björkqvist, Lagerspetz, & Kaukiainen, 1992; Borg, 1999).

Een derde vorm, het zogenaamde cyberpesten, heeft pas de laatste jaren de aandacht van onderzoekers. Het is een vorm van pesten die zowel een direct als een indirect karakter heeft, waarbij de dader schadelijke berichten stuurt of beledigend materiaal via bijvoorbeeld internet verspreidt (Salmivalli & Peets, 2009).

2.3 Pesten en onze doelgroep

Helaas zijn moeilijk lerende kinderen en kinderen met autisme een makkelijk doelwit voor pesterijen. Ze hebben eerder problemen met andere jongeren, omdat ze, bijvoorbeeld door informatieverwerkingsproblemen veel zaken niet begrijpen. Hierdoor lopen ze risico gepest te worden. Ze kunnen daarnaast moeilijk inschatten of hetgeen gebeurt toevallig was, opzettelijk gebeurde of misschien zelfs wel zo hoort. Sociale situaties kunnen ze hierdoor anders interpreteren. Leerlingen met autisme denken hierdoor wel eens dat zij gepest worden, terwijl hiervan geen sprake hoeft te zijn. Bij een ZML-doelgroep is het derhalve van groot belang rekening te houden met de wijze waarop het gedrag ervaren wordt. Verder hebben leerlingen met autisme vaak geen 'antwoord' op pesten. Zij missen de sociale vaardigheden en reageren hierdoor misplaatst. Soms worden leerlingen met autisme beschuldigd van pesterijen, terwijl ze zich daar helemaal niet bewust van zijn. Dat komt omdat ze in hun gedrag en oordeel soms alleen aan zichzelf denken. Dat gedrag kan dan opgevat worden als pesten.

2.4 Rollen

pester

Leerlingen beginnen met pesten om verschillende redenen. Het kan zijn dat ze op willen vallen bij andere leerlingen, maar het kan ook zijn dat ze niet goed weten hoe ze contact moeten leggen met anderen (gebrekkige sociale vaardigheden). Pesters lijken erg veel zelfvertrouwen te hebben in een groep, maar dit is vaak schijn. Leerlingen die pesten zijn vaak juist erg onzeker over zichzelf. Dit proberen ze te verbergen door te gaan pesten, ze hopen zo geaccepteerd te worden door de anderen. De pester is brutaler en soms lichamelijk sterker dan het slachtoffer.

Hij kan behoorlijk agressief in zijn gedrag zijn: de pester ziet het kwaad niet in van geweld, kan zijn agressie moeilijk in de hand houden of reageert snel agressief in verschillende situaties.

Vaak zijn pesters jaloers op degene die ze pesten. Een andere reden voor het pesten is dat de pesters vroeger zelf ook zijn gepest. Om te voorkomen dat ze weer gepest worden, gaan ze zelf pesten. Daarnaast willen pesters vaak de baas zijn of kunnen ze pesten uit verveling. Veel pesters weten echter niet eens waarom ze pesten. Bij leerlingen die pesten, ondervindt de persoonlijkheidsontwikkeling er schade van.

slachtoffer

Waarom worden leerlingen gepest? Hierover bestaan geen wetmatigheden. Wel blijken sommige typen jongeren en gedragingen vaker te leiden tot gepest worden. Leerlingen die een verhoogd risico lopen om te worden gepest, vertonen vaak gedrag dat afwijkt van het gedrag dat de meeste leerlingen laten zien. Dit gedrag kan onder andere zijn:

- Volgbaar gedrag: ze doen letterlijk alles wat gevraagd wordt.
- Sociaal ineffectief gedrag: ze trekken zich terug of zoeken op een hinderlijke manier contact met groepsgenoten, omdat ze zich niet houden aan sociale gedragsregels.
- Gedragen zich vaak storend en agressief.
- 'Vreemd' gedrag: ze onderscheiden zich in spraak, kleding, haardracht, lichaamsgeur, gewoonte, waarden en normen.
- Afkoopgedrag: ze gebruiken snoep en andere cadeautjes om gunsten te kopen.
- Klikgedrag: ze vertellen iets aan de leerkracht en overtreden daarmee de groepscodes.
- Aandachttrekkend gedrag: ze vallen op.

Bovenstaande gedragingen leiden zeker niet altijd tot pesten. Het anders-zijn van de één kan leiden tot gepest worden, terwijl het anders-zijn van de ander juist statusverhogend werkt.

Leerlingen die gepest worden, hebben daar veel last van. Het belemmert zowel hun sociale als hun emotionele ontwikkeling. Kinderen kunnen depressies of angsten ontwikkelen. Tevens zijn ze vaak introvert. Gepest worden kan leiden tot een laag zelfbeeld, weinig zelfvertrouwen en minder plezier in school en in het leven. Het is daarom van groot belang pesten tijdig te signaleren en op een uniforme wijze te bestrijden. In hoofdstuk 3 en 4 wordt ingegaan op de wijze waarop onze school werkt aan het voorkomen van en omgaan met pestgedrag.

andere rollen

Naast pester en slachtoffer kennen we de aanmoediger, de verdediger en de buitenstaander. In een aanpak gericht op voorkomen en bestrijden van pestgedrag is het van belang deze te betrekken.

Signalen die kunnen wijzen op pestgedrag

- Altijd een bijnaam gebruiken, nooit bij de eigen naam noemen.
- Zogenaamde leuke opmerkingen maken over een klasgenoot.
- Een klasgenoot voortdurend ergens de schuld van geven.
- Briefjes doorgeven.
- Beledigen, uitschelden.
- Opmerkingen maken over kleding.
- Isoleren, negeren.
- Buiten school opwachten, jennen, slaan of schoppen.
- Op weg naar huis achterna rijden.
- Naar het huis van het gepeste leerling gaan.
- Bezittingen afpakken, besmeuren, vernielen of verstopten.
- Schelden of schreeuwen tegen het slachtoffer.
- Afpersen: dagelijks snoep of geld laten meenemen.
- Treiteren totdat het slachtoffer huilt.

Pesten is een groepsverschijnsel. Dat wil zeggen dat er in een klas krachten werkzaam kunnen zijn die het pesten bevorderen. Met name wanneer er in de klas aanhoudend ruzies, spanningen, bedreigingen en conflicten zijn of wanneer de klas steeds onder druk staat, dan heeft de groep de neiging een zondebok te zoeken.

Signalen waaraan je kunt merken dat een leerling gepest wordt:

- De leerling gaat niet graag meer naar school.
- De schoolresultaten worden slechter.
- De leerling neemt nooit vrienden mee naar huis.
- De leerling raakt regelmatig dingen kwijt of vertelt dat zijn/haar spullen zijn vernield.
- De leerling heeft steeds vaker blauwe plekken en schrammen.
- De leerling klaagt meer dan normaal over hoofdpijn of buikpijn.
- De leerling slaapt slecht en/of heeft nachtmerries.
- Er komt nooit een uitnodiging voor de leerling.
- De leerling durft steeds minder, wordt steeds banger voor andere jongeren.

Als bovenstaande signalen op school opgemerkt worden, is het van belang dat de leerkracht direct actie onderneemt.

3. Hoe wordt gehandeld in situaties waarin pestgedrag wordt gesignaleerd?

Het onderwijzend/begeleidend personeel van SO/VSO St. Jan Baptist heeft oog voor de verschillende posities van de leerlingen in de klas. Men houdt in de gaten of bepaalde leerlingen het slachtoffer zijn van pesterijen. Als pestgedrag tussen leerlingen wordt gesignaleerd, wordt dit serieus genomen door de leerkrachten. Zij zullen het gedrag tussen de betreffende personen nauwlettend in de gaten houden en actie ondernemen. De leerkracht biedt altijd begeleiding aan zowel de gepeste leerling als de pester. Hierbij worden positieve interacties en het vergroten van het zelfvertrouwen, in een open en betrokken klimaat, nagestreefd. Ook de rest van de groep, waarin kinderen in andere rollen (aanmoediger, verdediger, buitenstaander) worden betrokken en zo mede verantwoordelijk gemaakt voor het uitvoeren van oplossingen.

Begeleiding van de gepeste leerling kan er als volgt uit zien:

- Zorgen serieus nemen, medeleven tonen, luisteren. Uitvinden hoe en door wie wordt gepest.
- Nagaan hoe de leerling zelf reageert: wat doet hij/zij voor, tijdens en na het pestgedrag?
- De leerling laten zien op welke manieren hij/zij kan reageren op pestgedrag. Huilen of heel boos worden is vaak een reactie die een pester wil uitlokken.
- Zoeken en oefenen van een alternatieve reactie op pestgedrag, bijvoorbeeld: aansluiten bij een groepje in plaats van afzonderen.
- De leerling in laten zien wat de reden is van pestgedrag (waarom een leerling pest).
- Samen oplossingen uitwerken (eerst nagaan welke oplossing de leerling zelf wil).
- Sterke kanten van de leerling benadrukken.
- Belonen (schouderklopje, compliment) als de leerling zich anders/beter opstelt.
- Inschakelen van hulp voor de leerling zijn, zoals trainingen en cursussen waarin wordt geleerd om te gaan met lastige situaties en hoe beter door te krijgen wat zich in bepaalde situaties afspeelt.
- Bij interpretatieproblemen (bijvoorbeeld als gevolg van autisme) nadrukkelijk uitleggen wat anderen bedoelen.
- Helpend gedrag voorleven en inoefenen.

Begeleiding van de pester kan er als volgt uit zien:

- Inleven in de leerling, al pratende zoeken naar de reden van het pestgedrag (bijvoorbeeld: baas willen zijn, jaloezie, verveling, buitengesloten voelen).
- Laten inzien wat het effect van zijn/haar gedrag is voor de gepeste, indien het kind hiertoe in staat is.
- Excuses aan laten bieden.
- In laten zien welke sterke/leuke kanten de gepeste heeft.
- Regels verduidelijken: Pesten is verboden in en om de school: wij houden ons aan deze regel. Pestgedrag wordt bestraft, zich aan de regel houden wordt beloond (schouderklopje, compliment).
- De leerling leren niet meteen kwaad te reageren, maar leren zich te beheersen middels even afzonderen, hulp vragen bij de leerkracht, tot 10 tellen of een alternatieve gedraging.
- Zoeken naar een vrijetijdsbesteding van de leerling (sport of club), zodat de leerling kan ervaren dat contact met andere jongeren wel fijn/leuk kan zijn.
- Inschakelen van hulp, zoals sociale vaardigheidstrainingen.
- Bij interpretatieproblemen (bijvoorbeeld als gevolg van autisme) nadrukkelijk uitleggen wat anderen bedoelen.

De problemen van pesten proberen we dus eerst binnen de groep op te lossen, door het bespreekbaar te maken. De betreffende ouders (zowel van de gepeste leerling als de pester) worden op de hoogte gesteld van het pestprobleem. Met hen zal, indien nodig, overleg gevoerd worden. De inbreng van de ouders blijft bij voorkeur beperkt tot het aanreiken van informatie, het geven van suggesties en het ondersteunen van de aanpak van de school. Het is niet de bedoeling dat ouders naar school komen om eigenhandig een probleem voor hun zoon/dochter op te lossen. Wel wordt er samengewerkt om tegen pestgedrag op te treden.

** Aanvulling 2017: Pestgedrag wordt in Parnassys geregistreerd onder het kopje 'incident'. In de onderwerpregel dient het woord 'pesten' gebruikt te worden. Op deze manier kunnen incidenten waarbij pesten aan de orde is, eenvoudig worden opgeroepen. Het doel hiervan is monitoring.*

Bij herhaaldelijk pestgedrag tussen dezelfde leerlingen, wordt de intern begeleider, en via deze de Commissie van Begeleiding (CvB) in kennis gesteld en om advies gevraagd. Alle hulpvragen omtrent pestgedrag worden omwille van volledige dossiervorming geregistreerd. Daarnaast wordt dan besloten of een deskundige de leerkracht gaat ondersteunen. Denk hierbij aan de intern begeleider.

4. Op welke wijze wordt in onze school gewerkt aan het voorkomen van pestgedrag

In situaties waarin pestgedrag wordt gesignaleerd, wordt actie ondernomen om adequaat om te kunnen gaan met de betreffende pestproblemen. Er wordt ook preventief gewerkt. Zowel op schoolniveau als op groepsniveau.

4.1 Preventieve aanpak op schoolniveau

Leerkracht

Pestproblemen proberen we te voorkomen. In onze school heerst een klimaat van duidelijkheid over de omgang met elkaar. Ruzies worden niet met geweld opgelost, maar worden uitgesproken. Agressief gedrag wordt niet geaccepteerd. Verschillen tussen personen worden aanvaard.

PBS

In schooljaar 2014-2015 is een breed pedagogisch programma geïmplementeerd (SWPBS), in lijn met vernieuwingen in de schoolvisie. Hierin heeft de preventieve anti-pestaanpak een rol. Twee van de drie belangrijkste **gedragsverwachtingen** die te maken hebben met gedrag zijn **respect** en **veiligheid**. Deze zijn gevisualiseerd op verschillende plaatsen binnen de school en vinden ook in alle lokalen hun plek. De kern van de algemene preventieve aanpak binnen PBS is dat positief gedrag bij kinderen door volwassenen wordt gezien, geprezen en beloond. **Wat** dit positieve en gewenste gedrag precies inhoudt, wordt tijdens wekelijkse lesmomenten en ook incidenteel in alle groepen besproken en geoefend.

Naast de preventieve aanpak kent PBS een tweede niveau, waar ruimte is voor een individuele preventieve aanpak. Hiermee kunnen kinderen die moeite hebben met het vertonen of volhouden van bepaald positief of gewenst gedrag, extra worden gecoacht, geïnstrueerd en gemonitord. Uiteraard is hier ook weer veel ruimte voor het benoemen en belonen van positief gedrag.

Aandachtsfunctionaris

In school is een aandachtsfunctionaris maatschappelijke zaken werkzaam (AFMZ). Zij fungeert als aanspreekpunt in pestsituaties. Leerkrachten kunnen met vragen of meldingen over pesten bij haar terecht. Kinderen kunnen ook gebruik maken van deze mogelijkheid.

Indien signalen van pestproblematiek langdurig of op een andere wijze zorgwekkend zijn, zorgt de AFMZ ervoor dat het probleem wordt geagendeerd in de Commissie van Begeleiding.

Vertrouwenspersonen

Binnen onze school zijn twee vertrouwenspersonen werkzaam, één man en één vrouw. Zij kunnen door zowel leerlingen als door personeel benaderd worden.

Protocol sociale media

Op st. Jan Baptist wordt een protocol sociale media gehanteerd. Naast het bespreken van verantwoord sociale media-gebruik in de klas, wordt in het protocol verwezen naar **wat mag en wat niet mag**, en wat eventuele vervolgstappen zijn. Het protocol vermeldt over sociale media het volgende:

Alle betrokkenen nemen de fatsoensnormen in acht. Als fatsoensnormen worden overschreden (bijvoorbeeld: mensen pesten, kwetsen, stalken, bedreigen, zwartmaken of anderszins beschadigen) dan neemt de onderwijsinstelling passende maatregelen.

4.2 Preventieve aanpak op groepsniveau

Als in de lessen structureel aandacht wordt besteed aan pesten, kan het probleem effectief worden bestreden. In de vorm van een kringgesprek wordt een onderwerp, omtrent pestgedrag, aan de orde gesteld. Het kan hierbij gaan om onderwerpen als veiligheid, omgaan met elkaar, verschillende rollen/posities in een groep, aanpak van ruzies, enzovoorts. Andere werkvormen zijn ook denkbaar, zoals spreekbeurten, rollenspelen (waarin bijvoorbeeld de pester de rol van gepeste speelt), omgangs- en gedragsregels met elkaar afspreken en groepsopdrachten. Dergelijke interventies komen meer tot hun recht in een klassenklimaat van openheid en betrokkenheid.

Leerkrachten houden de sociale veiligheid in de groep (individueel) en in de school (in unitverband) bij, door het gedrag van kinderen en de sfeer in de groep te evalueren (over de frequentie zijn op dit moment geen

afspraken vastgelegd). Pestgedrag wordt door leerkrachten bij zowel dader als slachtoffer, kort als incident genoteerd in Parnassys.

5. Welke gedragsregels worden in de groep gehanteerd?

Zoals eerder beschreven heerst in onze school duidelijkheid over de omgang met elkaar. Een effectieve methode om pesten te stoppen of binnen de perken te houden, is het afspreken van regels, samen met de leerlingen. Door regels en afspraken in alle groepen zichtbaar te maken, kunnen leerlingen en volwassenen, als er zich ongewenste situaties voordoen, elkaar aanspreken op deze regels en afspraken.

Regels die in alle groepen gelden:

- Het inschakelen van de hulp van de leerkracht, naar aanleiding van pestgedrag of ruzies (als je de sfeer niet prettig of gevaarlijk vindt), wordt niet opgevat als klikken.
- Een medeleerling heeft ook de verantwoordelijkheid om het pestprobleem bij de leerkracht aan te kaarten. Alle leerlingen zijn namelijk verantwoordelijk voor een goede sfeer in de klas.
- Probeer eerst samen te praten. Vraag anders hulp aan het onderwijzend/begeleidend personeel.
- Word je gepest, praat er op school en thuis over. Houd het niet geheim.
- Luister naar elkaar.
- Nieuwe leerlingen willen we goed ontvangen en opvangen. Zij zijn welkom op onze school.

Wat doen we niet:

- Iets bij een andere leerling wat je zelf ook niet prettig zou vinden
- Aan een andere leerling komen als de ander dat niet wil
- Verbaal agressief zijn
- Fysiek agressief zijn

- Anderen buitensluiten
- Aan spullen van een ander zitten, dingen afpakken
- Iemand op het uiterlijk beoordelen, uitlachen

Wat doen we wel:

- Je behandelt de ander net zoals jij zelf behandeld wilt worden
- De ander met rust laten

- Problemen pratend oplossen
- Van elkaar afblijven, problemen worden pratend opgelost
- Openstaan voor de eigenheid van de ander
- Op je eigen spullen letten en daar zorg voor dragen
- De eigenheid van de ander respecteren en waarderen

In alle groepen zijn deze algemene regels vormgegeven binnen PBS.

Stappenplan in elke groep

1: Word je gepest? Zeg STOP! DAT WIL IK NIET!

2: Vraag hulp aan een leerkracht.

Buitenstaanders die pestgedrag herkennen, worden aangemoedigd om dit te melden bij een leerkracht. Leerkrachten nemen meldingen serieus.

3: Leerkracht brengt de partijen samen en luistert. Afspraken worden benoemd. Het pesten stopt.

Leerkracht monitort de volgende dagen extra en brengt indien nodig de partijen hernieuwd samen. Leerkracht registreert pestincident in Parnassys.

4: Indien het pesten niet stopt, volgt een gesprek met de pester(s) en gaan consequenties in werking. Zie hiervoor hieronder punt 6.

De leerkracht maakt van elk pestincident een korte melding in Parnassys, bij zowel pester als slachtoffer. In de onderwerpregel wordt het woord 'pesten' vermeld.

5. Op welke manier wordt binnen onze school de pestervaring bij kinderen in kaart gebracht en geregistreerd?

Op dit moment wordt geen gebruik gemaakt van een gestandaardiseerd meetinstrument om veiligheidsbeleving bij kinderen te meten. De redenen waarom dit niet gebeurt zijn enerzijds de volledige aandacht voor preventie en het belonen van positief gedrag en anderzijds het gebrek aan een registratiemogelijkheid die op een betrouwbare manier kan worden ingezet voor de doelgroep ZMLK. Medio 2017 wordt een interventie verwacht waarmee pestervaring kan worden gemeten bij de doelgroep ZMLK. Mogelijk zal deze t.z.t. worden uitgetest en / of ingezet.

6. Welke maatregelen worden genomen, indien de gedragsregels niet worden opgevolgd?

Leerlingen worden regelmatig geattendeerd op de gedragsregels die binnen de school en groep gelden. Deze zijn zichtbaar in alle groepen. Bij herhaling van regelovertredend (pest)gedrag tussen dezelfde leerlingen volgen sancties of andere interventies.

Consequenties van herhaaldelijk pestgedrag kunnen zijn:

- Eén of meerdere pauzes binnen blijven.
- Een schriftelijke opdracht zoals een stelopdracht over de toedracht en de rol van de pester in het pestprobleem.
- Gesprek: bewustwording voor wat de pester met de gepeste leerling doet.
- Afspraken maken met de pester over gedragsveranderingen. Naleven van deze afspraken en evalueren / registreren
- Een gesprek met de ouders, als voorgaande acties op niets uitlopen.
- Bij aanhoudend pestgedrag, wordt via de IB / Commissie van Begeleiding van de school deskundige hulp ingeschakeld.
- Bij aanhoudend pestgedrag kan er voor gekozen worden om een leerling tijdelijk in een andere groep te plaatsen, binnen de school.
- In extreme gevallen kan een leerling geschorst of verwijderd worden.

Referenties

- Björkqvist, K., Lagerspetz, K. M. J., & Kaukiainen, A. (1992). Do girls manipulate and boys fight? Developmental trends in regard to direct en indirect aggression. *Aggressive Behavior, 18*, 117-127.
- Borg, M. G. (1999). The extent and nature of bullying among primary and secondary schoolchildren. *Educational Research, 41*, 137-153.
- Bonnie, J. (2011). Pestprotocol de Buitenhof. Heerlen: De Buitenhof.
- Dodge, K. (1991). The structure and function of reactive and proactive aggression. In D. Pepler & K. Rubin (Eds.), *The development en treatment of childhood aggression* (pp. 201-218). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Fandrem, H., Strohmeier, D., & Roland, E. (2009). Bullying and victimization among native and immigrant adolescents in Norway: The role of proactive and reactive aggressiveness. *Journal of Early Adolescence, 29*, 898-923.
- Farrington, D. P. (1993). Understanding and preventing bullying. In M. Tonry (Eds.) *Crime and justice: A review of research, 17* (pp. 381-459). Chicago, Ill.: University of Chicago Press.
- Miller, E. (1982). Teasing: A case study in language socialization and verbal play. *The Quarterly Newsletter of the Laboratory of Comparative Human Cognition, 4*, 29-32.

- Salmivalli, C., & Peets, K. (2009). Bullies, victims, and bully-victim relationships in middle childhood and early adolescence. In K. H. Rubin, W. M. Bukowski, & B. Laursen (Eds.), *Handbook of peer interaction, relationships, and groups* (pp. 322-340). New York: Guilford.
- Olweus, D. (1997). Bully/victim problems in school: Facts and intervention. *European Journal of Psychology of Education, 12*, 495-510.
- Veenstra, R., Lindenberg, S., Oldehinkel, A. J., Winter, A. F., Verhulst, F. C., & Ormel, J. (2005). Bullying and victimization in elementary schools: A comparison of bullies, victims, bully/victims, and uninvolved preadolescents. *Developmental Psychology, 41*, 672-682.